

Rationaalisen valinnan teorian arvioinnista

VESA-MATTI SALOMÄKI

Kaisa Herneen ja Maija Setälän Politiikka-lehden numerossa 3/2000 julkaistu artikkeli ”Rationaalisen valinnan teorian rakenne ja tieteellisen edistyksen arviointi” tarkastelee rationaalisen valinnan teorian (RVT) rakennetta tieteenfilosofisesta näkökulmasta. Kirjoittajat käyttävät analyysivälineinään Imre Lakatosin ja Larry Laudanin tieteenfilosofioita. Artikkelin toinen tavoite on arvioida RVT:n tieteellistä edistymistä mainittujen ajattelijoiden esittämin kriteerein.

Kuvailevaan ja RVT:a edelleenkehittävään tavoitteeseen pyrkien kirjoittajat pitäytyvät analyysissään mainittujen tieteenfilosofien yhteiskunta- ja humanistisissakin tieteissä tunnetuiksi tulleissa käsitteissä, Lakatosin *tutkimusohjelmassa* ja Laudanin *tutkimustraditiossa*. Tämä vaikuttaa ensi silmäyksellä varsin perustellulta valinnalta: RVT pyrkiikin olemaan (filosofien tarkoittama) luonnontieteellinen teoria. Tutkimukseen valittujen mallien otantakriteereinä kirjoittajat ovat käyttäneet niiden keskeistä asemaa RVT:n teoriakartalla sekä keskinäisen poikkeavuuden ajatusta. Mallit koskevat mm. kollektiivista toimintaa, puoluekilpailua, äänestysosallistumista, strategista äänestämistä, byrokratiaa ja neuvotteluja.

Käsitellyt tieteenfilosofiset teemat ovat kriittisesti yhteiskuntaan suhtautuvan tutkijan näkökulmasta varsin puutteellisia. Ainakaan Herneen ja Setälän käsittelemänä mainitut filosofit eivät sisällytä käsitteisiinsä yhteiskuntatieteen refleksiivisyyteen, kriittisyyteen, moniar-

voisuuteen ja anarkistisuuteenkin liittyviä olennaisia teemoja. Tästä en silti olisi valmis arvostelemaan niinkään artikkelin tekijöitä itseään: RVT on yhteiskuntatieteellisten teorioiden joukossa varmasti eniten luonnontieteellisiin ihanteisiin sitoutuva ja osittain kykeneväkin tutkimussuuntaus. Sitä siis *voidaan* tarkastella ”luonnontieteellisenä” teoriana. Anarkistista tieteenfilosofiaa soveltaessaan tutkijat ilmeisesti kaipaisivatkin ns. menetelmien paremmuutta eritteleviä yleisiä tieteenkriteerejä.

RVT:aan liittyvän rationaalisen ja toimintansa valitsemaan kykenevän yksilön, tai yksilöjoukko-subjektin, puutteet eivät näitä tieteenfilosofoja käsittelemällä tule riittävästi esiin. Lisäksi, ja osin edellisestä johtuen, kirjoittajat eivät halua paljastaa RVT:n taustalta minkäänlaisia yhteiskunnallisia subjektipositioita. Subjektipositioista yksi olisi varmasti liberaali angloamerikkalainen yksilö. Teorian asenne on tämä: yksilö, joka onnistuu tekemään elämässään rationaalisia valintoja, ei voi saada aikaiseksi haitallisia lopputuloksia (harmeja) toimintaympäristössään. Jos ihmisellä on valinnanvapaus, hänellä on mahdollisuus toimia aina toisin. Jos hän valitsee väärin, ei syytä tarvitse etsiä omaa itseä kauempaa. Mielen kaikkivoipaisuus suhteessa *minän* valintoihin tekee teoriasta todellisuudesta irrotetun, utooppisen konstruktion.

Sama ongelmahan vaivaa usein muitakin liberaalin politiikan teorian tradition lähtökohtia. On yllättävää, että *politiikkaa* teoretisoidaan

lähtökohdasta, jossa subjektia tarkastellaan ikään kuin se olisi toiminnassaan kykeneväinen irtaantumaan sitä ympäröivästä sosiaalisesta vallasta. Jo pelkästään inhimillistä kieltä voidaan pitää eräänlaisena historiallisena mutalätäkkinä, joka on täynnä ideologian jätteitä. Tästä huolimatta RVT lähtee valitsevasta, ”puhtaasta” yksilöstä, tai yksilöiden joukosta, liikelle.

RVT:n rakenteen analyysi ja siihen kohdistettu kritiikki voitaisiin kohdistaa kirjoittajien valitsemaa käsittelytapaa selkeämmin itse valinnan ajatukseen politiikassa. Valintaa ei kai ole olemassa politiikassa sillä tavalla kuin RVT väittää, vaan se konstituoituu itse toiminnassa. Toiminnassa tehdyt valinnat saavat usein tietyn, esimerkiksi rationaalisen, oikeutuksen. Tällöin voidaan väittää valinnan noudattavan preferenssejä: todistellaan ”valintojen” rationaalisuutta. Mutta voisiko joku sitten todeta: ”Olen viime aikoina tehnyt epärationaalisia, siis preferenssieni vastaisia, valintoja. Mieleni teki eilenkin teetä, otin kuitenkin kahvia?” Me emme *valitse* tekojamme näin, vaan toimimme ja oikeutamme ne. Rationaalisuus, kuten eivät muutaakaan käsitteet, ole absoluuttisia ja siten ajassa muuttumattomia. Ihmisiä on voitu esimerkiksi 1940-luvun Saksassa kuljettaa tuhoamisleireille aikalaisten näkökulmasta rationaalisiin perustein.

Olemmeko me siis rationaalisissa valinnoissammekin ”akanoita tuulessa”, jotka lennähtelevät sinne, minne kulloisetkin yhteiskunnalliset arvomaailmat meitä heittävä? Yhtä kaikki, RVT ohittaa kriitikkojen kaipaaman kulttuurin huomioimisen jo siinä *tavassa*, jolla se käsittelee ihmisen valintaa. Valintaan ei voi nimittäin täysin mielekkäästi ”sisällyttää kulttuuria” jo pelkästään siksi, että me emme kykene luettelemaan kaikkia valintoihimme vaikuttavia uskomuksia, sääntöjä ja normeja. Toiseksi, vaikka pystyisimmekin ne kaikki luettelemaan, meidän täytyisi olettaa staattinen toimija, jonka itsetajuisuus muodostaisi sellaisen henkilöhistoriallisen ykseyden, jonka voitaisiin sanoa tekevän näitä *valintoja*. Normeilla ja instituutioilla ei ole ”roolia” valinnoissa, vaan ne sisältyvät jo *immanentisti* subjektin havaintoon. Maaailma nähdään tässä elämänmuodossa *näin*, me emme valitse tätä. Mikä siis on tämä *ihminen*, joka RVT:ssa valitsee?

Itsereflektioon kykenevät teoreetikot Herne ja Setälä haluavat sisällyttää RVT:aan kulttuurin ja arvomaailman huomioivaa subjektiutta. Mainitunlaiset pyrkimykset ovat kovin haasteellisia tavoitteita. Tällöin huomio tulee kiinnittää RVT:n valintatilanteen analysointiin. RVT:n valintatilanne on vallasta vapaa, tasa-arvoinen tilanne, jossa toimija valitsee – tai kuten ns. yhteiskuntasopimusteorioissa – perustaa yhteiskuntansa. Tästä johtuva kysymys kuuluu: Millainen on rationaalinen valintatilanne silloin, kun se tapahtuu konkreettisesti sosiaalisessa todellisuudessa, jossa valta on jo muokannut meitä?

Rationaalisuus muodostaa RVT:ssa *normatiivisen arvon*. Siihen pyritään silloinkin, kun oma etu ei sitä ole erikseen vaatimassa. Mutta, kuten tekijät huomauttavat, epäitsekkäis toimija on RVT:ssa mahdollinen, jopa toivottukin vieras: toimijan preferenssit voivat olla myös toisten ihmisten etujen mukaisia. Näin toimijan itsekkyysoletus voidaan haluttaessa peittää ja sisällyttää mitkä tahansa arvot yksilön ns. utiliteetifunktioon. Tästä syystä mm. marxilaisetkin tutkijat voivat halutessaan ottaa RVT:n käyttöön, kuten Patrick Dunleavy on todennut.

Kaikkia RVT:n malleja yhdistävät kirjoittajien mukaan niiden oletukset toimijoiden ohuesta rationaalisuudesta ja utiliteetin maksimoinnista. Tekijät erittelevät myös RVT:n malleissa esiintyvät *ohuen* ja *vahvan* rationaalisuuden käsitteet. Ensin mainittu tarkoittaa, että yksilöllä on valitessaan tietyt henkilökohtaiset konsistentit preferenssijärjestykset, joiden mukaan hän valitsee. *Vahva* rationaalisuus puolestaan määrittelee myös preferenssien *sisällön*. Kolmanneksi koko RVT:n tutkimussuuntausta yhdistää deduktiivinen metodi eli pyrkimys varsinaisten tutkimusväitteiden johtamiseen edellä mainituista aksiomeista. Tässä sen tarkemmin näiden käsitteiden keskinäisiin suhteisiin menemättä voidaan sanoa, että kirjoittajien esitys RVT:n rakenteesta on (arvioitujen mallien keskinäisestä ristiriitaisuudesta huolimatta) varsin selkeä kokonaisuus. Juuri RVT:n selkeyden vuoksi siihen on helppo kohdistaa (epäoikeutettuaakin) kritiikkiä.

Artikkelin ansiot teorian rakenteen analyysina ovat varsin ilmeisiä. Kuka tahansa RVT:n kellistämä tutkija voi sen luettuaan teroittaa käyttämäänsä käsiteapparaattia ja näin – nietyl-

scheläisittäin ajatellen – tuimentaa valitsemaan – tutkimusotetta (vasaraa). Silti jään kaipaamaan kirjoittajilta sellaista RVT:n analyysia, joka kiinnittää huomion RVT:n toimijaan, subjektiin. Yhtäältä RVT:n subjekti näyttäytyy kartesiolaiseen mekanistiseen maailmankuvaan liittyvältä, siis arki ajattelullekin tutulta ja tavallisiin tuttuihimme assosioituvalta konkreettiselta, mutta jossain mielessä intentionaaliselta ja johdonmukaiselta hengen kantavalta kappaleelta. Edelleen samainen arki ajattelun mukainen olento saa lisänsä jostakin ehkä leibnizlaisesta *monadi*-minästä, joka iltaisin avaa ikkunansa ja ryhtyy ottamaan ulkopuolisesta maailmasta itselleen vaikutteita. Tällöin oletetaan (virheellisesti), että subjekti rakentuu tietoisilla valinnoilla, jotka koskevat oletettua ”ulkopuolista” todellisuutta. Minällä oletetaan olevan yhteisöistä riippumaton puhtaasti yksilöllinen ydin, joka myös kyettäisiin ilmaisemaan.

Toisaalta RVT:n toimija näyttää perinteiseltä transsendentaaliselta subjektilta, jonka ominaisuuksilla viitataan yksittäisiltä empiirisiltä toimijoilta löytymättömiin tuonpuoleisiin inhimillisiin piirteisiin, joita saatetaan toisinaan sanoa myös ”intersubjektivisiksi”. Kun nämä edellisen ja tämän kappaleen kaksi toimijaa sitten yrittävät toimia teoriassa rationaalisesti, toimintaan on teoriassa liitettävä toisaalta selviä liika oletuksia yksilön kyvyistä ja toisaalta ne on fiktivisoitava joksikin aivan muuksi. Puhtaasti hypoteettisella ja normatiivisella tasollahan ongelmaa ei ole. Keskeistä silloin on, miten rationaalinen ihminen toimisi. Esimerkiksi Rawlsin oikeudenmukaisuusteorian alkutilanteessa rationaalisuus on eräänlainen normatiivinen tehokeino, jonka avulla kyetään samanaikaisesti sekä puhuttelevaan että soveltamaan tiettyä oikeudenmukaisuuden intuitiota. Toimijaproblematiikka on jäänyt Herneen ja Setälän RVT:aa koskevan rakenneanalyysin ulkopuolelle.

Teorian toimijoita yhdistää niiden ajatus subjektin jatkuvuudesta suhteessa ympäröivään todellisuuteen: ”Voin kokea maailman tietystä muuttumattomasta pisteestä, jonka suhteen itse voin olla herra”. Tämä mahdollistaa ihmisen toiminnan näennäisen vertailtavuuden antiikissa, keskiajalla, modernissa, tulevaisuudessa – aina. RVT liikkuukin tässä suhteessa hieman ”liukkailla pinnoilla”. Siihen on liitettävissä

melko helposti oikeita harhoja, kuten ”ihmisluonnon” olemuksesta jonakin, millaiseksi *tietty* politiikat ovat sen naturalisoineet. Sanotaan, että ihminen on perusluonteeltaan ”paha”, ”itsekkäs”, ”toiselle susi”, ”moniaviainen” jne., vaikka nämä luonnehdinnat tosiasiallisesti annetaankin *aina tiettyssä* elämänmuodossa, jossa diskursiivinen valta tuottaa tiettyjä poliittisia käsityksiä subjektin edellä mainituista ”olemuksesta”. Hegemonisia, tiettyssä yhteiskunta muodostelmassa dominoivia diskursseja ei siis pidä erehtyä luulemaan maailman tai luonnon ”omaksi puheeksi”.

Kirjoittajien mukaan eri tieteenfilosofit eivät ole yksimielisiä siitä, millainen rakenne samankaltaisten teorioiden, kuten evoluutioteorioiden, muodostamilla teoriaperheillä on. Herneen ja Setälän artikkelissa RVT on erilaisten mallien muodostama teoriaperhe, joka pääpiirteiltään muistuttaa myös Laudanin löyhästi määrittelemää ”tutkimustraditiota”. Sen sijaan Lakatoksen ”tutkimusohjelmana” RVT:aa ei kirjoittajien mukaan voi pitää siksi, että sen mallit tuottavat keskenään ristiriitaisia ennustuksia ja koska siltä puuttuu yhtenäinen, tutkimuksen metodikkaan liittyvä ns. positiivinen heuristiikka.

RVT:n eri mallien keskinäinen ristiriitaisuus johtaa kysymykseen siitä, kuinka kauan niitä voidaan pitää yhteen ja samaan teoriaperheeseen kuuluvina. Kun eri kielet ja kielipelit sisältävät keskenään ristiriitaisia aineita, mutta samalla oikeuttavat niiden kaikkien kutsumisen kieleksi, tieteellisen teorian kohdalla vastaava idea ei toimi yhtä hyvin. Kun teorian eri malleissa on keskenään ristiriitaisia oletuksia, niitä ei voi kutsua tiettyksi teoriaksi vaan vain teoriaksi. Niinpä RVT:n käsitteleminen perheenä on ongelmallista: perhe-metaforaa voidaan soveltaa samalla tavalla mihin tahansa yhtäläisyyksiin myös eri teorioiden välillä.

Kirjoittajat ovat soveltaneet artikkelissaan Laudanin jossain määrin suvaitsemaa *ad hoc* -teoriakehittelyä. Teorian empiirisiin anomaliioihin liittyvät *ad hoc* -muunnokset voivat olla teoreettisen edistymisen kannalta Laudanin mukaan myös myönteisiä. Näin ei kuitenkaan Laudanin mukaan ole silloin, kun vertailun kohteena on laajempi ja selitysvoimaisempi (parempi) teoria. Tulisiko RVT:n uudet *ad hoc* -muunnokset aina hyväksyä vai olisiko parempi kohdistaa katse johonkin muuhun teoriaan? Mutta

onko yhteiskuntatieteissä sitten tällaisia ”parempia” teorioita? Haluavatko yhdenkään teoreetikon korvat koskaan aidosti kuulla mistään ”paremmasta teoriasta”? Entä olisiko ”parempi teoria” sitten vastaus Greenin ja Shapiron esittämään RVT:n sovellusalan rajoittamiskritiikkiin? Tässä kysymyksiä, joista ainakin osaan saamme myös vastauksia. On silti pidettävä mielessä tämä: se, mitä ymmärrämme teorioiden keskinäisellä *paremmuudella* vaatii tukeseen kriteerin, joka olettaa tietyn käsityksen *hyvästä selityksestä*. Mutta ovatko käsitykset hyvästä selityksestä sitten kilpailutettavissa niin, että voisimme lukukauden päätteeksi ”päättää” kenen selitys oli paras?

Myös Laudanin kriteereitä teoriaperinteen edistyksestä voidaan kirjoittajien mukaan soveltaa RVT:aan sellaisenaan. Väite pitää varmasti paikkansa, mutta se koskee varmasti muitakin teoriaperinteitä, eikä siis sellaisenaan ole mikään yksinomaan RVT:aa koskeva huomio. (Kirjoittajat toteavat pyrkivänsä ainoastaan kuvaamaan RVT:n rakennetta, ilman rajanteon tavoitetta suhteessa muihin tutkimussuuntauksiin.)

RVT:n rakenneanalyysin yhteydessä voidaan siis nostaa todella mielenkiintoisia teemoja esille. Esimerkiksi toiminnan tieteelliseen selittä-

miseen ja arviointiin liittyvät teemat ansaitsevat varmasti kaikkien yhteiskuntatieteilijöiden huomiota. RVT:ssa lähdetään usein liian tieteellisesti liikkeelle siitä, että toiminnan olisi hyvä saada ymmärryksensä suhteessa sen rationaalisuuteen ja sitä käsittelevän tutkimuksen tieteellisyyteen. Toimintaa tutkitaan rationaalisenä mm. juuri siksi. Samasta syystä myös kuvaavat lausumat, kuten ”Yhdysvaltain presidentti ei toiminut rationaalisesti”, ovat itse asiassa preskriptiivisiä lausumia.

Yhteiskuntatieteissä eri menetelmien kilpailu – toisten menetelmien heuristisuus, toisten eksaktius – pitää avoimena selitettävien asioiden ja ilmiöiden välisen välttämättömän raon. *Tieteellisen selityksen* ”jämptiiden” ensisijaisuus ja itsearvoisuus edeltää politiikan tutkimuksessakin usein loogisesti itse tutkittavaa ilmiötä ja siihen sovellettavissa olevia näkökulmia. Jos etsimme hukkaamaamme avainta valoisasta kohdasta maastoa, katulampun alta, tutkimuksemme on rajoittunutta itse käsiteltävän ilmiön kannalta. On tosin oivallettava, että RVT kykenee yhteiskuntatieteen refleksiivisestä luonteesta johtuen lisäämään tätä valoisaa aluetta. Kun oletamme ihmisten rationaalisuutta, tulemme vaatineeksi sitä ja lopulta myös saamme sitä. Tässä on siis yksi RVT:n vahvuuksista.